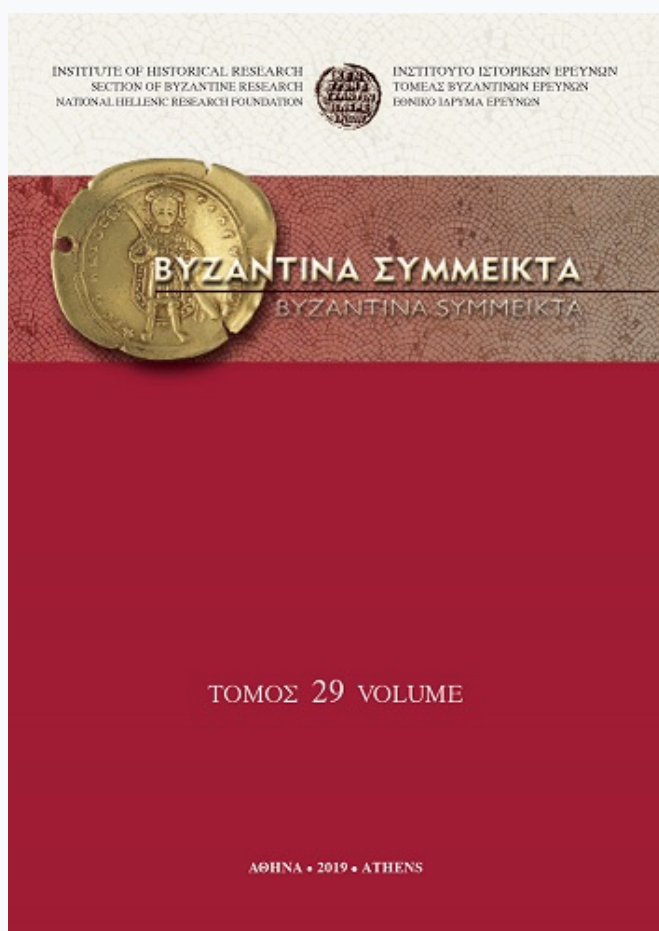

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

Ο βυζαντινός στρατός των Αγγέλων, μέσα από τις περιγραφές των λατίνων αντιπάλων του

Θεοχάρης ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.17688](https://doi.org/10.12681/byzsym.17688)

Copyright © 2019, Theodoris Alexopoulos

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ Θ. (2019). Ο βυζαντινός στρατός των Αγγέλων, μέσα από τις περιγραφές των λατίνων αντιπάλων του. *Byzantina Symmeikta*, 29, 231–247. <https://doi.org/10.12681/byzsym.17688>

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΩΝ ΑΓΓΕΛΩΝ,
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΤΩΝ ΛΑΤΙΝΩΝ ΑΝΤΙΠΑΛΩΝ ΤΟΥ*

Σε αντίθεση με την περίοδο των Κομνηνών, ελάχιστες είναι οι πληροφορίες που διασώζονται για τον βυζαντινό στρατό της περιόδου των Αγγέλων, τις τακτικές και την οργάνωσή του¹. Η σύγχρονη έρευνα, βασιζόμενη στον μοναδικό βυζαντινό συγγραφέα που παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες για τα γεγονότα της περιόδου, τον Νικήτα Χωνιάτη, έχει καταδείξει την αναποτελεσματικότητά του και την αδυναμία του, αποτέλεσμα των οποίων ήταν η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τα στρατεύματα

* Το άρθρο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη μορφή της ανακοίνωσης του γράφοντος στην Α' (Η') Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων (16-18 Δεκεμβρίου 2015) με τίτλο: Ο στρατός των Αγγέλων μέσα από τις περιγραφές των αντιπάλων του. Ευχαριστώ τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις χρησιμότητες υποδείξεις τους.

1. Για τον στρατό των Κομνηνών βλ. J. BIRKENMEIER, *The Development of the Komnenian Army: 1081-1180*, Leiden 2002. Για τον στρατό της Νίκαιας και των Παλαιολόγων βλ. Ν. ΚΑΝΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Η οργάνωση και η τακτική του βυζαντινού στρατού στην ύστερη περίοδο (1204-1461)*, Διδ. διατριβή, Παν. Θεσσαλίας, Βόλος 2010 [=https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/29081], και τα γενικά έργα των Μ. BARTUSIS, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1992 και Σ. KYRIAKIDIS, *Warfare in Late Byzantium. 1204-1453*, Leiden-Boston 2011. Ειδικά για τον στρατό των Αγγέλων κατά την Δ' σταυροφορία βλ. Τ. KOLIAS, *Military Aspects of the Conquest of Constantinople by the Crusaders*, στο: Α. ΛΑΙΟΥ (εκδ.), *Urbs capta: The Fourth Crusade and its Consequences*, Paris 2005, 123-138. Βλ. επίσης τα γενικά έργα των Τ. KOLIAS, *Byzantinische Waffen, ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung*, Wien 1988 και Ν. ZBINDEN, *Abendländische Ritter, Griechen und Türken im ersten Kreuzzug. Zur Problematik ihrer Begegnung*, Athen 1975.

της Δ' σταυροφορίας², και ο συνακόλουθος κατακερματισμός της αυτοκρατορίας. Η παρούσα έρευνα προσπαθεί να φωτίσει τα γεγονότα αυτά και να δώσει μια πιο καθαρή εικόνα της μαχητικής αξίας του βυζαντινού στρατού της συγκεκριμένης περιόδου, βασιζόμενη στις μαρτυρίες της αντίπαλης πλευράς, δηλαδή σε δυτικά χρονικά και ποιήματα γραμμένα στην λατινική και την γαλλική γλώσσα.

Η αναζήτηση πληροφοριών βασίστηκε σε τρεις βασικές ομάδες κειμένων, ανάλογα με την προέλευση και τα γεγονότα που αυτά περιγράφουν. Η πρώτη εξ αυτών αφορά στη συμμετοχή του γερμανού αυτοκράτορα Φρειδερίκου Α' στην Γ' σταυροφορία και στο πέρας του στρατού του από τα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας³. Στα σημαντικότερα κείμενα αυτής της ομάδας συγκαταλέγονται η *Historia de expeditione Friderici imperatoris (nomine Ansberti)*⁴ και τα άμεσα συσχετιζόμενα με αυτή κείμενα, το χρονικό του *Magnus* του *Reichersberg*⁵ και η *Historia Peregrinorum*⁶. Μία σειρά άλλων κειμένων που αναφέρονται

2. Για την Δ' σταυροφορία βλ. ενδεικτικά τα γενικά έργα των J. GODFREY, *1204: The Unholy Crusade*, Oxford 1980, F. MADDEN – D. E. QUELLER, *The Fourth Crusade: The Conquest of Constantinople*, Philadelphia 1997 και J. PHILLIPS, *The Fourth Crusade and the sack of Constantinople*, New York 2004.

3. Ενδεικτική βιβλιογραφία για τον γερμανό μονάρχη: M. PACAUT, *Frederick Barbarossa*, London 1970, E. EICKHOFF, *Friedrich Barbarossa im Orient: Kreuzzug und Tod Friedrichs I*, Tübingen 1977, J. LAUDAGE, *Friedrich Barbarossa (1152-1190). Eine Biografie*, Regensburg 2009.

4. Βλ. G. A. LOUD, *The Crusade of Frederick Barbarossa*, Ashgate 2010, 1-3 (στο εξής LOUD, *Crusade*). Ο χρόνος συγγραφής εντοπίζεται στο έτος 1200 ή και λίγο νωρίτερα. Παρά την παλαιότερη απόδοση της στον μοναχό Ansbert είναι πλέον ευρέως αποδεκτό ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για έναν συγγραφέα. Δεν αποκλείεται ο Ansbert να έπαιξε ρόλο στην τελική διαμόρφωση του κειμένου. Η εκτενέστερη εκδοχή της *Historia de expeditione* βασίζεται σε τρεις γραπτές αναφορές αυτοπτών μαρτύρων των γεγονότων. Ο ανώνυμος συμπιλητής, φαίνεται πως σχετιζόταν με υψηλά ιστάμενα πρόσωπα της γερμανικής εκστρατευτικής δύναμης και είχε ιδιαίτερη σχέση με το Passau.

5. Το συγκεκριμένο χρονικό βασίζεται για τη συγκεκριμένη περίοδο στο ημερολόγιο του Tageno, αρχιμανδρίτη του καθεδρικού ναού του Passau (ενός από τους αυτόπτες μάρτυρες –υποτίθεται– της διαδρομής που ακολούθησαν τα γερμανικά στρατεύματα που συμμετείχαν στην Γ' σταυροφορία). Για τη σχέση του χρονικού με το κείμενο της *Historia de expeditione*, τις διαφορές και τις αλληλεξαρτήσεις, βλ. LOUD, *Crusade*, 4-7.

6. Ο χρόνος συγγραφής της υπολογίζεται γύρω στο 1200. Σε αντίθεση με τα δύο πρώτα κείμενα δεν βασίζεται σε μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί πολλές φορές χωρία της *Historia de expeditione*, σχεδόν αυτολεξεί.

στην ατυχή εκστρατεία του αυτοκράτορα Φρειδερίκου έμειναν εκτός της παρούσας μελέτης επειδή παρέχουν ελάχιστες ή καθόλου πληροφορίες για τον βυζαντινό στρατό⁷.

Τη δεύτερη ομάδα αποτελεί η σειρά χρονικών που σχετίζονται με την αγγλική συμμετοχή στην Γ΄ σταυροφορία, όπως το *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*⁸ και η έμμετρη διήγηση του Ambroise, *L'Estoire de la Guerre Sainte*⁹. Τα κείμενα αυτά έχουν μεγάλη σχέση με την συνέχεια, γραμμένη στα παλαιά γαλλικά, του χρονικού του Γουλιέλμου της Τύρου (το επονομαζόμενο *Lyon Eracles*)¹⁰. Μία σειρά από χρονικά που ασχολούνται με την αγγλική συμμετοχή στην Γ΄ σταυροφορία, όπως τα *Chronica* του Roger του Howden και τα έργα των Ralph του Diceto και Ralph του Coggeshall, δεν μνημονεύονται στην παρούσα μελέτη επειδή δεν παρέχουν ιδιαίτερες πληροφορίες για τα βυζαντινά στρατεύματα της Κύπρου.

Η τρίτη ομάδα αποτελείται από τα γαλλικά χρονικά που αναφέρονται στην πολιορκία και κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης κατά την Δ΄ σταυροφορία, όπως το χρονικό του Ροβέρτου του Κλαρί¹¹, το χρονικό του

7. Αυτά τα κείμενα είναι: α) η *Epistola de morte Friderici imperatoris*, β) απόσπασμα από το χρονικό του Otto του St Blasien, γ) απόσπασμα από το χρονικό του Otto του Freising, δ) η *Narratio de itinere navali peregrinorum Hierosolymam tendentium...* καθώς και τα λίγο μεταγενέστερα χρονικά της Κολωνίας και χρονικό των Σλάβων που αποδίδεται στον Arnold του Lübeck (1209-1210). Για αυτά βλ. Lound, *Crusade*, 8-10.

8. Η πατρότητα τουλάχιστον ενός τμήματος αποδίδεται σε έναν Ricardus, κληρικό του ναού της Αγίας Τριάδας του Λονδίνου (1220 περ.). Το υπόλοιπο φαίνεται ότι ανήκει σε κάποιον Άγγλο που πήρε μέρος στη σταυροφορία. Για τις μεγάλες δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο σύγχρονος ερευνητής όσον αφορά στην ταύτιση του συγγραφέα με ένα συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο, βλ. H. J. NICHOLSON, *The Chronicle of the Third Crusade: The Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, Ashgate 1997, 6-9 (στο εξής NICHOLSON, *Chronicle of the Third Crusade*).

9. Θεωρείται έργο του Ambroise της Νορμανδίας (1190 περ.). Το συγκεκριμένο χρονικό έχει ιδιαίτερη αξία γιατί ο Ambroise ακολούθησε τον Ριχάρδο Α΄ στην σταυροφορία και υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας.

10. Το πρώτο τμήμα του *itinerarium*, έχει ιδιαίτερες ομοιότητες με τη γαλλική συνέχεια του Γουλιέλμου της Τύρου. Το δεύτερο τμήμα (αφορά στην συμμετοχή του Ριχάρδου στη σταυροφορία) είναι σχεδόν πανομοιότυπο με τη διήγηση του Ambroise. Για τη σχέση ανάμεσα στα τρία κείμενα βλ. NICHOLSON, *Chronicle of the Third Crusade*, 3-5.

11. Το έργο, γραμμένο στην παλαιά γαλλική διάλεκτο, έχει διασωθεί σε ένα χειρόγραφο των αρχών του 14ου αιώνα, το οποίο βρίσκεται στην βασιλική βιβλιοθήκη

Γοδεφρείδου Βιλλεαρδουίνου¹² και η επιστολή-αναφορά των γεγονότων από τον Ούγο IV, κόμη του St. Pol¹³. Επίσης χρησιμοποιήθηκαν σύγχρονες πηγές μη αυτοπτών μαρτύρων, όπως η *Devastatio constantinopolitana*¹⁴, το χρονικό του κιστερκιανού μοναχού Αλβέρικου της Trois-Fontaines (Albéric ή Aubry de Trois-Fontaines)¹⁵ και η *Historia constantinopolitana* του επίσης κιστερκιανού μοναχού Günther του Pairis (στην Αλσατία)¹⁶.

Τα κυριότερα πρόβληματα που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος ερευνητής με αυτά τα κείμενα είναι παρόμοια με εκείνα που αντιμετωπίζει κάθε ερευνητής μεσαιωνικών κειμένων¹⁷. Τα χειρόγραφα που διασώζονται είναι προϊόν πολλών συγγραφέων-συμπλητών (συχνά η διάκριση είναι αδύνατη), οι οποίοι δανείζονται χωρία, συνήθως αυτούσια ή ελαφρά

της Κοπεγχάγης και τιτλοφορείται *Li Estoires de chiaus qui conquisent Constantinoble* (η Ιστορία αυτών που κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη). Η έκδοση, με κριτικό υπόμνημα, του χρονικού, έγινε το 1924 από τον P. LAUER (*La conquête de Constantinople* [Classiques français du moyen âge 40], Paris 1924). Η έκδοση του Lauer μεταφράστηκε στα γαλλικά από τον P. CHARLOT (*La conquête de Constantinople* [Poemes et Récits de la vieille France 16], Paris 1939) και στα αγγλικά από τους E. H. McNEAL (*The Conquest of Constantinople Translated from Old French* [Columbia University Records of Civilization 23], New York 1936) και E. N. STONE ("History of Them that Took Constantinople", *Three Old French Chronicles of the Crusades* [Washington University Publications in Social Sciences 10], Seattle 1939, 16-264).

12. Ο πλήρης τίτλος είναι: *Chronique de la conquête de Constantinople par les Francs écrite par Geoffroy de Ville-Hardoin, maréchal de Champagne et de Romanie*. Βλ. G. Villehardouin, *La conquête de Constantinople*, έκδ. E. FARAL [T. I: 1199-1203], Paris 1961 (πρώτο γαλλικό χρονικό γραμμένο στη γαλλική) [στο εξής, Villehardouin, *La conquête*].

13. Hugo comes Sancti Pauli, *De expugnata per Latinos urbe Constantinopoli*. Βλ. A. J. ANDREA, *Contemporary sources for the fourth Crusade*, Leiden 2008, 177-186 [Στο εξής, Andrea, *Contemporary sources*] (υπήρχαν πολλές διαφορετικές εκδοχές της επιστολής που απευθύνονταν σε διαφορετικά, επιφανή πρόσωπα στη δυτική Ευρώπη).

14. A. J. ANDREA, "The *Devastatio constantinopolitana*", A Special Perspective on the Fourth Crusade: An Analysis, New Edition, and Translation, *Réflexions Historiques* 19.1 (1993), 107-129, 131-149.

15. *Chronica Albrici monachi Trium Fontium, a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata*, έκδ. P. SCHEFFER-BOICORST, *MGH, Scriptores* 23 (1874), 674-950.

16. *Historia captae a latinis Constantinopoleos*. Βλ. A. J. ANDREA (εκδ.), *The capture of Constantinople: The 'Historia Constantinopolitana' of Gunther of Pairis*, Philadelphia 1997 (στο εξής '*Historia constantinopolitana*').

17. Βλ. K. DeVRIES, The Use of chronicles in recreating medieval military history, *Journal of Medieval Military History* 2 (2004), 1-15.

παραλλαγμένα, από άλλους συγγραφείς. Συχνή, επίσης, είναι και η απόδοση σε αυτά πλαστής πατρότητας από μεταγενέστερους συγγραφείς που τα επεξεργάστηκαν. Συνέπεια αυτών είναι να καθίσταται σχεδόν αδύνατη η εξεύρεση της πρωτότυπης και αυθεντικής πληροφορίας. Για τη συγκεκριμένη περίπτωση, ωστόσο, τις πληροφορίες δηλαδή που παρέχουν τα κείμενα αυτά σχετικά με τον βυζαντινό στρατό, τα ανωτέρω προβλήματα δεν αποτελούν ιδιαίτερο εμπόδιο.

Ένα άλλο σημαντικό προβληματικό αφορά στις προκαταλήψεις, όλων ανεξαιρέτως, των δυτικών συγγραφέων απέναντι στους Βυζαντινούς (αντιστοίχως ανάλογες προκαταλήψεις παρουσιάζουν και οι μαρτυρίες των βυζαντινών συγγραφέων όταν αναφέρονται στους Λατίνους). Όλοι τους, άλλοι περισσότερο και άλλοι λιγότερο, χρησιμοποιούν αρνητικά στερεότυπα, τα οποία σχετίζονται κυρίως με τη δειλία, τον δόλο και την προδοσία των «Ελλήνων»¹⁸. Πρόκειται για την περίφημη *perfidia Grecorum*¹⁹.

Η πρώτη ομάδα χρονικογράφων περιέχει τις περισσότερες πληροφορίες για τα βυζαντινά στρατεύματα της περιόδου. Σε γενικές γραμμές και οι τρεις συμφωνούν μεταξύ τους, γεγονός που φανερώνει αλληλεπίδραση ως κάποιο βαθμό. Ο στρατός του Φρειδερίκου εισήλθε σε βυζαντινά εδάφη στις 2 Ιουλίου 1189, αφού διέβη τον Δούναβη και τους παραπόταμούς του. Η περιοχή του Branicevo, στα βορειοανατολικά της σημερινής Σερβίας, βρισκόταν ακόμη υπό τη διοίκηση του Βυζαντίου,

18. Βλ. H. HUNGER, *Graeculus Perfidus. Ἰταλὸς Ἰταμός. Il senso dell'alterità nei rapporti Greco-romani ed Italo-bizantini*, Ρώμη 1987, 35-43 και Π. ΓΟΥΝΑΡΙΑΔΗΣ, Η εικόνα των Λατίνων την εποχή των Κομνηνών, *Σύμμεικτα* 9 (1994), 157-171. Επίσης, βλ. T. G. KOLIAS, Wechselseitige Einflüsse und Begegnungen zwischen Orient und Okzident im Bereich des Kriegswesens, στα Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου *Kommunikation zwischen Orient und Okzident. Alltag und Sachkultur*, Krems 6-9 Οκτωβρίου 1992 [Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte 619)], Βιέννη 1994, 251-270.

19. *Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis*, έκδ. A. CHROUST, *MGH, Script. rer. Germ. N.S.*, 5 (1928), 1-115 (στο εξής HE), ιδίως 37.13-14: ...*doli et periuria Greci imperatoris*, 37.27: ...*machinamentis Grecorum*, 38.8: ...*Grecorum artificiiis* 72.17: ...*Greci solita perfidia*. *Historia de expeditione Friderici imperatoris et quidam alii rerum gestarum fontes eiusdem expeditionis*, έκδ. A. CHROUST, *MGH Script. rer. Germ. N.S.*, 5 (1928), 116-172 (στο εξής HP), ιδίως 116.29 και 132.13: ...*Grecorum perfidia*, 143.21-22: ... *Greci nostri has machinabantur insidias*.

καθώς μνημονεύεται ένας δούκας επικεφαλής της περιοχής²⁰. Η διαδρομή των σταυροφόρων από τη βόρεια Σερβία ως τη βόρεια Βουλγαρία δεν είχε ιδιαίτερα προβλήματα, καθώς εκείνη ακριβώς την περίοδο ήταν σε εξέλιξη η απόπειρα των Σέρβων να καταλάβουν τα περισσότερα εδάφη στα ανατολικά μέχρι και τη Ναϊσσό²¹. Τα εδάφη βόρεια από τη Σερδική ήταν ήδη εκτός βυζαντινού ελέγχου εξαιτίας της εξέγερσης των αδελφών Ασέν. Κάποιες ομάδες ατάκτων Βουλγάρων και Βλάχων παρενόχλησαν με ενέδρες τα τμήματα εφοδιασμού και τους άνδρες του γερμανικού στρατού που αναζητούσαν εφόδια.

Μετά τη Ναϊσσό, οι επιθέσεις αυξήθηκαν, με τους χρονικογράφους να μνημονεύουν και τη συμμετοχή Ελλήνων²². Τα στρατεύματα αυτά φαίνεται πως αποτελούσαν κάποιο είδος πολιτοφυλακής υπό τις διαταγές του δούκα του Braničevo, και όχι τακτικό στρατό²³. Η αντίσταση των Βυζαντινών άρχισε να γίνεται ισχυρότερη στα εδάφη νότια της Σερδικής, η οποία είχε εγκαταλειφθεί, λόγω της αδυναμίας υπεράσπισής της²⁴, και επικεντρώθηκε κυρίως στα ορεινά περάσματα, γνωστότερα ως πύλες του Τραϊανού (Vakerel, Succ), που οδηγούσαν στην νότια Θράκη.

Στα περάσματα αυτά, τρία στον αριθμό, υπήρχαν τεχνητές οχυρώσεις και κάποιου είδους πολιορκητικές μηχανές, οι οποίες προκάλεσαν κάποιες ελαφρές απώλειες στους Γερμανούς²⁵. Στο τρίτο πέρασμα οι Γερμανοί ήρθαν για πρώτη φορά αντιμέτωποι με ένα σώμα βυζαντινού τακτικού στρατού, δυνάμεως 500 ανδρών (υπό την ηγεσία του Μανουήλ Καμύτζη ή του Αλέξιου Γίδου, σύμφωνα με τον Χωνιάτη²⁶) το οποίο όμως απέφυγε να συγκρουστεί μαζί τους²⁷.

20. HE., 28.10, 33.20-21, HP., 133.25-26 (*ducis Brundusii*).

21. HE., 29.29, 30.21, HP., 134.29. Η πόλη είχε καταστραφεί από τους Ούγγρους και είχε περάσει στα χέρια των Σέρβων.

22. HE., 35.15-17. Πάντα στόχος ήταν οι γερμανικές εφοδιοπομπές.

23. Οι γερμανοί χρονικογράφοι τους χαρακτηρίζουν ληστές (*latrunculos*).

24. HE., 37. 10-21.

25. HP., 136-137 και LOUD, *Crusade*, 149-150 (χρονικό του Magnus του Reichersberg). Στο πρώτο πέρασμα σκοτώθηκε ένας ιπποτης από το Halle και πολλοί άλλοι τραυματίστηκαν από βέλη. Στο δεύτερο σκοτώθηκαν κάποιοι πεζοί και το γερμανικό στράτευμα, δεχόμενο την επίθεση 100 περίπου ακροβολιστών, κινδύνευσε σοβαρά. Την ημέρα έσωσε για τους Γερμανούς η έγκαιρη επέμβαση του δούκα της Μερανίας Βερτόλδου.

26. Χωνιάτης, *Ιστορία*, έκδ. J.-L. van DIETEN [CFHB 11/1], Berlin 1975, 403,60-64.

27. HP., 139 και Magnus presbyter Reicherspergensis (Magnus von Reichersberg), έκδ. W. WATTENBACH, *MGH Scriptores* 17 (1861), 476-523, ιδιαίτ. 509.45 (*Quingentos armatos Grecos*).

Οι Γερμανοί έφθασαν στην εγκαταλελειμμένη Φιλιππούπολη στις 24 Αυγούστου²⁸ και δέχθηκαν την αιφνιδιαστική επίθεση ενός σώματος Αλανών υπό την ηγεσία του Μανουήλ Καμύτζη, την οποία απέκρουσαν εύκολα, σκοτώνοντας 50 από αυτούς και τον Έλληνα βανδοφόρο τους (σημαιοφόρο)²⁹. Ακολούθως οι Γερμανοί στράφηκαν προς την Βερόη (σημ. Στάρα Ζαγόρα), η φρουρά της οποίας αποτελούνταν από τουρκικά στρατεύματα (πιθανότατα Αλανούς), τα οποία εγκατέλειψαν την πόλη, χωρίς μάχη³⁰. Στην πορεία προς την Αδριανούπολη, όπου έφθασαν στις 22 Νοεμβρίου, οι Γερμανοί κατέλαβαν αρκετές πόλεις και κάστρα, τα περισσότερα εκ των οποίων είχαν εγκαταλειφθεί³¹. Τα στρατεύματα που αντιμετώπισαν οι Γερμανοί μόλις πέρασαν τον Αίμο αποτελούνταν από σώματα Ελλήνων και Κουμάνων και ανήκαν στον τακτικό βυζαντινό στρατό.

Φαίνεται πως υπήρξαν κάποιες προσπάθειες αντίδρασης από μέρους των Βυζαντινών, καθώς σε μάχη κοντά στην Φιλιππούπολη εμφανίστηκε για πρώτη φορά βυζαντινό βαρύ ιππικό με τη συνοδεία Κουμάνων ιππέων, το οποίο αρχικά πέτυχε μία νίκη κατά των σταυροφόρων. Αργότερα όμως οι αριθμοί και η ποιότητα των γερμανικών στρατευμάτων έδωσαν τη νίκη στους τελευταίους³². Στην Αρκαδιούπολη (σημερινό Λουλέ Μπουργκάς), η φρουρά αποτελούμενη από Κουμάνους αντιστάθηκε σε ανοικτό πεδίο και εξοντώθηκε. Οι σταυροφόροι συνέλαβαν αιχμαλώτους, βάνδα και άλογα, καθώς και μία γυναίκα πολεμίστρια η οποία είχε φοβερή ικανότητα στο τόξο³³. Έκτοτε οι βυζαντινές επιχειρήσεις περιορίστηκαν σε κάποιες ενέδρες στα περικόχρα της Αδριανούπολης, οι οποίες στόχευαν κυρίως στις εφοδιοπομπές του γερμανικού στρατού³⁴.

28. HE, 38.27-39.2.

29. HP, 141.23.

30. HE, 44.12-26, HP, 141.23-31

31. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι πόλεις Δημοσικόν και Moniac (Mniak), στη Ροδόπη, οι οποίες αντιστάθηκαν και καταστράφηκαν ολοσχερώς (HE, 53.22-54.9 και HP, 146. 11-24 και 147. 3-12).

32. HE, 56.1-13. Κατά την πρώτη σύγκρουση έπεσαν 4 Έλληνες «ιππότες» (*milites*) και 14 Γερμανοί πολεμιστές.

33. HP, 147.12-26 (...*unam mulierem in virili habitu armatam mirabiliter arte et exercicio sagittandi edoctam*).

34. HE, 59.4-13 και 63.9-14. Στη δεύτερη περίπτωση σκοτώθηκαν 15 πεζοί ακόλουθοι (*servientes*) και ένας ιππότης (*miles*). Οι απώλειες των Βυζαντινών δεν αναφέρονται.

Στις 29 Μαρτίου 1190 ο γερμανικός στρατός διαπεραιώθηκε στη Μικρά Ασία, όπου συνάντησε μικρή αντίσταση από άτακτα σώματα Ελλήνων³⁵. Αξιοσημείωτη είναι η μνεία ενός λατινικού στρατιωτικού σώματος στην υπηρεσία των Βυζαντινών, το οποίο συνάντησαν οι σταυροφόροι στα περίχωρα της Φιλαδέλφειας: ήταν οπλισμένο με τόξα και έφερε λεπιδωτή θωράκιση στα πρότυπα του βυζαντινού στρατού. Το σώμα αυτό, πιθανότατα είχε σταλεί να πολεμήσει τον στασιαστή Θεόδωρο Μαγκαφά, βυζαντινό τοπάρχη της Φιλαδέλφειας, και εντάχθηκε στην υπηρεσία των Γερμανών³⁶.

Η δεύτερη ομάδα κειμένων περιγράφει τα σχετικά με τη συμμετοχή του Άγγλου βασιλέα Ριχάρδου Α΄ στην Γ΄ σταυροφορία και την κατάκτηση της Κύπρου το 1191. Οι δύο κύριες γραπτές πηγές που αναφέρονται στα γεγονότα αυτά, το *Itinerarium peregrinorum (et gesta Regis Ricardi)* και η ιστορία του ιερού πολέμου του Ambroise (*Estoire de la guerre sainte*), παρέχουν κάποιες, λίγες, πληροφορίες σχετικά με τα βυζαντινά στρατεύματα του Ισαακίου Κομνηνού Δούκα.

Οι Άγγλοι σταυροφόροι του Ριχάρδου κατάφεραν να αποβιβαστούν στην περιοχή της Λεμεσού, παρά τις απόπειρες του Ισαακίου να τους εμποδίσει με τη βία³⁷. Το *Itinerarium peregrinorum*, περιγράφει τους έφιππους στρατιώτες του Ισαακίου, να φέρουν λαμπρές πανοπλίες στολισμένες με πολύτιμους λίθους, πολύχρωμα ενδύματα και σημαίες³⁸. Και τα δύο κείμενα αναφέρουν την ύπαρξη βαλιστροφόρων στις τάξεις των Βυζαντινών, καθώς και την παρουσία σφενδονητών και απλών τοξοτών³⁹.

Η σημαντικότερη σύγκρουση ανάμεσα στους δύο ηγεμόνες διεξήχθη κοντά στη Λευκωσία, όταν ο Ισαάκιος, επικεφαλής 700 ανδρών,

35. HE., 72.17-24 και HP, 153.9-27.

36. HE, 74.24-29. Βλ. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 399,54-400,73.

37. Αναφέρεται η χρήση αντιαποβατικών κωλυμάτων από τους Βυζαντινούς (Ambroise, *L'Estoire de la guerre sainte*, έκδ. G. PARIS, Paris 1897, στιχ. 1485-1494. Στο εξής *Estoire de la guerre sainte*).

38. *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, έκδ. W. STUBBS, London 1864), II §32 (στο εξής *Itinerarium peregrinorum*). Νεώτερη έκδοση: H. E. MAYER, *Das Itinerarium Peregrinorum. Eine zeitgenössische englische Chronik zum dritten Kreuzzug*, Stuttgart 1962. Πρβλ NICHOLSON, *Chronicle of the Third Crusade*, 183-185.

39. *Itinerarium peregrinorum*, II §30, 32 (NICHOLSON, *Chronicle of the Third Crusade*, 180-185) και *Estoire de la guerre sainte*, στιχ. 1479.

προσπάθησε να αιφνιδιάσει το αγγλικό στράτευμα. Και πάλι γίνεται μνεία βαλιστροφόρων (*balistarii*), ενώ επιβεβαιώνεται η χρήση δηλητηριασμένων βελών από την πλευρά των Βυζαντινών, τα οποία φέρεται να εκτόξευσε ο ίδιος ο Ισαάκιος εναντίον του Ριχάρδου ανεπιτυχώς⁴⁰.

Σε γενικές γραμμές η κατάκτηση του νησιού ήταν εύκολη υπόθεση για τον Άγγλο βασιλέα, καθώς δεν φαίνεται να υπήρχαν στην Κύπρο παραπάνω από 2-3 χιλιάδες μάχιμοι άνδρες, ανάμεσά τους και αρκετοί Αρμένιοι (*Hermeni*) από το βασίλειο της αρμενικής Κιλικίας⁴¹. Παρά τις αριθμητικές υπερβολές των δυτικών χρονογράφων, οι Άγγλοι υπερτερούσαν αριθμητικά και μόλις απεβίβασαν τα πολεμικά τους άλογα το αποτέλεσμα της σύγκρουσης ήταν προδιαγεγραμμένο⁴². Ο στρατός του Ισαακίου από την άλλη αποτελούσε ένα μείγμα αυτόχthonων και μισθοφορικών τμημάτων, τα οποία αποτελούνταν είτε από Λατίνους, όπως

40. *Itinerarium peregrinorum*, II §38, 200-201 (NICHOLSON, *Chronicle of the Third Crusade*, 191-193): *Imperator autem a latere paulatim progrediens, tanquam exploraturus, inordinate ferebatur, ut videlicet acies nostrae, eo visso gratis dissolverentur, sive ut regem sagittaret inventum. Postquam enim regem in ultima acie reperit, binas in ipsum toxicatas misit sagittas, unde rex ira vehementiori commotus, equum urgens calcaribus, ferebatur in imperatorem, ipsum lancea percussurus. Verumtamen iam imminenter imperator evadens, cursu rapidissimo fugit in castellum suum...* Επίσης, *Estoire de la guerre sainte*, στίχ. 1915-1932: *E l'empereres soudement/ Sailli de son enbuchement,/ E bien set cent de sa maisnee, / Qui coardise avoit feisnee: / A l'avant garde alerent traire,/ E il les leisserent atraire. / L'emperere vint costeiant, / Com Turcoples en herdeiant, / Tant qu'il vint a la riere garde, / Dont li rois Richarz esteit garde,/ E cil traist a lui dous saietes/ Entuchiees en desheites. / Lors poinst li reis, si desrenga,/ E por un poi ne se venga/ De l'empeur sanz buntez; / Mais il ert en Fauvel montez, / ki le portot de tel randon / Cume cerf qui curt a bandon.*

41. *Estoire de la guerre sainte*, στίχ. 1552, 1650, 1760. Το *Gesta Regis Henrici Secundi*, του Ρογήρου του Howden αναφέρεται και αυτό σε Αρμένιους (*Gesta Regis Henrici Secundi Benedicti abbatis*, 2 τόμ., έκδ. W. STUBBS, Cambridge 1867, σελ. 164).

42. *Estoire de la guerre sainte*, στίχ. 1917. Σπάνια απαντούν σε μεσαιωνικά χρονικά αριθμοί στρατιωτικών σωμάτων που να ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Ο αριθμός αυτός υπολογίζεται κατά προσέγγιση με βάση τις απώλειες που είχε υποστεί ο στρατός του Ισαακίου τις προηγούμενες ημέρες. Σίγουρα ο βυζαντινός στρατός ήταν αρκετά μικρότερος από το αγγλικό εκστρατευτικό σώμα. Το γεγονός αυτό καθιστά εντυπωσιακή και ιδιαίτερα παράξενη την απόφαση του Ισαακίου Κομνηνού να αντιμετωπίσει σε μάχες εκ παρατάξεως τους αντιπάλους του. Ίσως να σχετίζεται με το γεγονός ότι η Κύπρος εκείνη την περίοδο δεν διέθετε κάποιο ισχυρό κάστρο, ώστε να αντέξει πολιορκία ικανού αριθμού ξένων δυνάμεων.

παραδίδει ο Χωνιάτης, ή από Αρμένιους (1188, αποτυχημένη απόπειρα Ιωάννη Κοντοστέφανου και Αλέξιου Κομνηνού να ανακαταλάβουν την Κύπρο. Ηττήθηκαν από τον Μεγαρείτη-εξελληνισμένη εκδοχή του Margarito⁴³). Αποτελούνταν κυρίως από ελαφρύ ιππικό και ακροβολιστές, όπως και οι περισσότεροι βυζαντινοί στρατοί της περιόδου. Ο στρατός του Ισαακίου δεν διέφερε ιδιαίτερα από τον κυρίως βυζαντινό στρατό, παρά μόνο ίσως στον τύπο και στην εθνοτική ομάδα μισθοφόρων που ήταν διαθέσιμη στη συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή.

Τις λιγότερες πληροφορίες σχετικά με το βυζαντινό στρατό της περιόδου παρέχει απρόσμενα η τρίτη ομάδα, η οποία, ωστόσο εμπεριέχει και τον μεγαλύτερο αριθμό πηγών. Οι χρονικογράφοι της Δ΄ σταυροφορίας, παρά το γεγονός ότι ασχολούνται εκτενώς με ένα κατεξοχήν γεγονός στρατιωτικής φύσεως, την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, είναι εξαιρετικά φειδωλοί στις αναφορές τους σχετικά με τα βυζαντινά στρατεύματα που αντιμετώπισαν. Παρόλα αυτά, αν ο σύγχρονος ερευνητής κατορθώσει να θέσει στο περιθώριο τις απίστευτες εκτιμήσεις του Ροβέρτου του Κλαρί για την ύπαρξη 100.000 βυζαντινών ιππέων στην Κωνσταντινούπολη⁴⁴ ή του Βιλλεαρδουίνου για τα 600 σώματα μάχης των βυζαντινών έναντι επτά των σταυροφόρων, καθώς και τις απαξιωτικές κρίσεις τους για την ποιότητα των βυζαντινών στρατιωτών, είναι δυνατόν να καταλήξει σε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα.

Αρχικά, με την εξαίρεση μίας μικρής αψιμαχίας στο Σκούταρι, στην απέναντι πλευρά της Κωνσταντινούπολης, δεν υπάρχει καμία μνεία των Φράγκων χρονογράφων σε τακτικό βυζαντινό στρατό, πέραν των στρατευμάτων που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη. Η αψιμαχία αυτή διεξήχθη στα τέλη του Ιουνίου του 1203, κατά την α΄ φάση της πολιορκίας, και ο Βιλλεαρδουίνος αναφέρει ότι οι σταυροφόροι αντιμετώπισαν ένα μικρό σώμα βυζαντινών ιππέων, δυνάμει 500 ανδρών, το οποίο νίκησαν σε μάχη, έχοντας συντριπτικό αριθμητικό πλεονέκτημα. Παρά το γεγονός ότι ο συγγραφέας δεν παρέχει πληροφορίες σχετικές

43. Χωνιάτης, *Ιστορία*, 369, 77-370, 2.

44. Αντίθετα η πληροφορία του για την ύπαρξη ενός συνόλου 700 ιπποτών στο σταυροφορικό στράτευμα, φαίνεται αρκετά ακριβής (Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, έκδ. P. CHARLOT, Paris 1939, §44, σελ. 99. Στο εξής, Robert de Clari, *La conquête*).

με το είδος των ιππέων αυτών, το γεγονός ότι παρατάχθηκαν για μάχη συντεταγμένοι μπροστά από το στρατόπεδό τους και δεν τράπηκαν σε φυγή, όπως η πλειοψηφία των στρατευμάτων που υπερασπίζονταν την Κωνσταντινούπολη, φανερώνει ότι επρόκειτο για κάποιο είδος τακτικού στρατού⁴⁵.

Ακόμη πιο εντυπωσιακή είναι η απουσία κάθε μνείας για βυζαντινά επικουρικά στρατεύματα κατά τη διάρκεια της δεκάμηνης πολιορκίας. Φαίνεται πως δεν υπήρχαν διαθέσιμα βυζαντινά στρατεύματα στις ευρωπαϊκές κτήσεις της αυτοκρατορίας, ενώ όσα υπήρχαν στις ανατολικές περιοχές είτε πολεμούσαν τους τοπάρχες που είχαν αναδειχθεί την τελευταία δεκαετία του 12ου αιώνα, είτε αδυνατούσαν να προσεγγίσουν την Κωνσταντινούπολη, εξαιτίας της κυριαρχίας των Βενετών στη θάλασσα.

Όσον αφορά στα στρατεύματα που υπερασπίζονταν την Κωνσταντινούπολη, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το μεγαλύτερο μέρος τους αποτελούσε πρόχειρα οπλισμένη πολιτοφυλακή, πλαισιωμένη από τη φρουρά των Βαράγγων και κάποιες μονάδες σωματοφυλάκων του αυτοκράτορα. Επίσης υπήρχαν ορισμένοι Λατίνοι από την Γένουα και την Πίζα οι οποίοι πολεμούσαν ενάντια στους σταυροφόρους ένεκα κυρίως της έχθρας τους με τους Βενετούς⁴⁶.

Ο Ροβέρτος του Κλαρί παρέχει την ενδιαφέρουσα πληροφορία ότι οι σταυροφόροι δίσταζαν να αναμετρηθούν με το βυζαντινό στράτευμα του Αλέξιου Γ' έξω από τα τείχη της Κωνσταντινούπολης και ότι υπήρχε ασυνεννοησία μεταξύ τους: αν την είχε εκμεταλλευθεί ο Αλέξιος, θα τους είχε φέρει σε δύσκολη θέση⁴⁷. Σε πολλές περιπτώσεις ο Ροβέρτος χρησιμοποιεί τον όρο *chevalier* προκειμένου να περιγράψει τους βυζαντινούς ιππείς, τους οποίους θεωρούσε κάποιο είδος βαρέως ιππικού⁴⁸.

Τόσο ο Βιλλεαρδουίνος, ο Ροβέρτος αλλά και η *Devastatio constantinopolitana* μνημονεύουν την αποτυχημένη απόπειρα του Αλέξιου Ε'

45. Villehardouin, *La conquête* §139, σελ. 140.

46. Ο Ούγος του St. Pol αναφέρει ότι τον πύργο του Γαλατά υπερασπίζονταν Βρετανοί, Δανοί (προφανώς απόσπασμα της φρουράς των Βαράγγων) και Γενουάτες (ANDREA, *Contemporary sources*, 191-192).

47. Robert de Clari, *La conquête*, §47, σελ. 105-107.

48. Αντί του όρου *sergeant* που χρησιμοποιεί συνήθως για το ελαφρύ ιππικό.

στις 2 Φεβρουαρίου 1204 να αιφνιδιάσει ένα απόσπασμα υπό την ηγεσία του Ερρίκου της Φλάνδρας που είχε σταλεί να βρεί εφόδια στα περικόχρα της Κωνσταντινούπολης. Εκεί, ο πρώτος φέρεται να έχασε, εκτός από την πολύτιμη εικόνα της Θεοτόκου, και είκοσι από τους καλύτερους ιππείς του (*chevaliers*)⁴⁹. Έκτοτε δεν μνημονεύεται καμία απόπειρα βυζαντινών στρατευμάτων να αντιμετωπίσουν σε ανοικτό πεδίο τα αντίστοιχα φραγκικά.

Η πιο ενδιαφέρουσα πληροφορία που παρέχουν τα κείμενα αυτά, η οποία επιβεβαιώνει τις πληροφορίες των χρονικών της πρώτης ομάδας, είναι εκείνη για την ύπαρξη σώματος βαλλιστροφόρων στις τάξεις του βυζαντινού στρατού. Η μνεία συναντάται τόσο στον Ροβέρτο του Κλαρί⁵⁰, και τον Ούγο του St. Pol⁵¹, όσο και στον Günther του Pairis⁵². Ο τελευταίος μάλιστα αναφέρει ότι η ανωτερότητα των Φράγκων σε αυτό το όπλο υπήρξε ο καθοριστικός παράγοντας για την κατάληψη της πόλης, καθώς εμπόδιζε τους υπερασπιστές να λάβουν κατάλληλες θέσεις στους προμαχώνες των τειχών και επέτρεπε σχετικά ασφαλή πρόσβαση των πολιορκητών στα τείχη, μέσω των πολιορκητικών μηχανών τους.

Τέλος, η *Devastatio*, είναι από τις λίγες πηγές που παραδέχεται την ύπαρξη σημαντικών απωλειών στο στρατόπεδο των σταυροφόρων, ιδιαίτερα κατά την αποτυχημένη επίθεση της 9ης Απριλίου 1204 (το χρονικό του Novgorod κάνει μνεία για 100 περίπου απώλειες-άγνωστη η πηγή του)⁵³. Η πληροφορία αυτή είναι σημαντική, καθώς οι απώλειες των σταυροφόρων αποσιωπούνται ή περιορίζονται σημαντικά από τις δυτικές πηγές της περιόδου.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν από τη μελέτη των δυτικών πηγών και η γνώση της κατάστασης των Βυζαντινών και των αντιπάλων τους οδηγούν στις παρακάτω διαπιστώσεις. Τα βυζαντινά στρατεύματα της εποχής των Αγγέλων αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από χαμηλής

49. Villehardouin, *La conquête*, 28. ANDREA, *Contemporary sources*, 220.

50. Robert de Clari, *La conquête*, §48, σελ. 109-111: *que li arbalestier l'empereur traioent bien en nos gents, et nostre arbalestier ensement es gens l'empereur*.

51. ANDREA, *Contemporary sources*, 197.

52. 'Historia constantinopolitana', §17, σελ. 104-105.

53. ANDREA, *Contemporary sources*, 220. Το χρονικό του Novgorod κάνει μνεία για 100 περίπου απώλειες. Η πηγή του είναι άγνωστη (*The Chronicle of Novgorod*, έκδ. R. MITCHELL – N. FORBES, London 1914, 46).

μαχητικής αξίας ατάκτους (πολιτοφυλακή) και μισθοφόρους, νομαδικής, κυρίως, και λατινικής, δευτερευόντως, προελεύσεως. Οι Κουμάνοι και Πετσενέγκοι μισθοφόροι απέδωσαν αρκετά ικανοποιητικά, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται πως υπερασπίστηκαν μέχρι τέλους τα οχυρά που τους είχαν ανατεθεί. Η απουσία μνείας ληλασιών και βιαιοπραγιών εκ μέρους τους δείχνει ότι μέχρι έναν βαθμό πρέπει να είχαν ενταχθεί στη βυζαντινή κοινωνία. Φαίνεται πως υπήρχε ένας μικρός πυρήνας γηγενούς ιππικού, το οποίο είχε καλή επίδοση στις μάχες απέναντι στους Λατίνους και έφερε ικανή σωματική θωράκιση. Ατυχώς, οι πηγές δεν διευκρινίζουν αν επρόκειτο για βαρύ ιππικό του τύπου των καταφράκτων ή άλλου, βασισμένου στα δυτικά πρότυπα. Υπήρχαν ακόμη σώματα τοξοτών που χρησιμοποιούσαν δηλητηριώδη βέλη (τακτική που απαντά και στα βυζαντινά στρατιωτικά εγχειρίδια⁵⁴) και βαλλιστροφόρων. Για τους τελευταίους δεν γνωρίζουμε αν επρόκειτο για μισθοφόρους ή για κάποια προσπάθεια να δημιουργηθεί αντίστοιχο σώμα από εγχώριους βαλλιστροφόρους. Η χαμηλή απόδοσή τους στις μάχες ενισχύει την τελευταία άποψη.

Για τους μη εξειδικευμένους, με τις βυζαντινές στρατιωτικές τακτικές και πρακτικές, χρονογράφους της περιόδου, είτε βυζαντινούς, όπως ο Χωνιάτης ή τους προαναφερθέντες δυτικούς συγγραφείς, η απόδοση των βυζαντινών στρατευμάτων της συγκεκριμένης περιόδου κυμάνθηκε σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Οι συνεχείς υποχωρήσεις μπροστά στα στρατεύματα των Σταυροφόρων και η χρήση τακτικών ανταρτοπολέμου σε συνδυασμό με την αποφυγή κάθε μάχης ανοικτού πεδίου, οδήγησαν, ευλόγως, στη διαμόρφωση μίας αντίληψης και ακολούθως ενός στερεότυπου που ήθελε τον βυζαντινό στρατό να αποτελείται από δειλούς στρατιώτες και αξιωματικούς, χαμηλής μαχητικής αξίας, τους οποίους συνεπικουρούσαν αναξιόπιστα μισθοφορικά στρατεύματα. Ως έναν βαθμό η άποψη αυτή μπορεί να θεωρηθεί δικαιολογημένη. Οι αποτυχίες των βυζαντινών όπλων έναντι των Σέρβων και των Βουλγάρων, ιδιαίτερα κατά την επανάσταση των αδελφών Ασέν, σε συνδυασμό με την αδυναμία της κεντρικής κυβέρνησης να αντιμετωπίσει τα τοπικά αυτονομιστικά κινήματα που προέκυπταν με μεγάλη συχνότητα στις βυζαντινές επαρχίες κατά το τελευταίο τέταρτο του 12ου αιώνα, ενίσχυσε αυτή την άποψη.

54. *Τακτικά Λέοντος ΣΤ΄*, έκδ. T. DENNIS [CFHB 49], Washington 2010, 446.

Ωστόσο, η άποψη αυτή δεν μπορεί να υιοθετηθεί εύκολα για μία σειρά λόγων. Πρώτον, η χρήση τακτικών ανταρτοπολέμου και η αποφυγή γενικευμένης σύγκρουσης, αποτελούσε θεμελιώδες στοιχείο της πολεμικής τακτικής των Βυζαντινών (κάτι που είναι γνωστό από όλα τα προγενέστερα τακτικά εγχειρίδια)⁵⁵. Αυτό που οι αντίπαλοι θεωρούσαν δειλία ή υποχωρητικότητα ήταν στις περισσότερες των περιπτώσεων συγκεκριμένη πολεμική τακτική. Κάτι αντίστοιχο είχε συμβεί και κατά το πέρας των στρατευμάτων της πρώτης και δεύτερης σταυροφορίας από τα βυζαντινά εδάφη. Ο βυζαντινός στρατός ήταν κυρίως αμυντικογενής και οι βασικές τακτικές του στόχευαν στη σταδιακή φθορά, διάσπαση του κύριου όγκου και μείωση των εφοδίων του εκάστοτε επιδρομέα, ώστε εκείνος να αναγκαστεί να υποχωρήσει. Αυτή η τακτική ήταν αρκετά επιτυχής απέναντι σε Βαλκάνιους αντιπάλους και σε νομάδες. Απέναντι σε στρατεύματα που είχαν όμως ως στόχο την μόνιμη κατάκτηση εδαφών η τακτική αυτή έπασχε. Σε αντίθεση με τα τουρκικά στρατεύματα που ακολουθούσαν τις ίδιες τακτικές μη ορθόδοξου πολέμου εναντίον των Σταυροφόρων και είχαν επιφέρει μεγάλες ήττες σε δυτικού τύπου στρατούς, οι Βυζαντινοί δεν κατόρθωσαν να πετύχουν παρόμοια αποτελέσματα. Το γεγονός αυτό δεν είχε να κάνει με ενδεχόμενη ανικανότητα του βυζαντινού στρατού. Οι τακτικές αυτές απαιτούσαν τη θυσία εδαφικών περιοχών, ιδίως παραμεθόριων, προκειμένου ο εισβολέας να διεισδύσει σε ικανό βάθος, να εξαντλήσει τα εφόδια του και ακολούθως να δεχτεί το τελειωτικό πλήγμα από τον αμυνόμενο. Οι Τούρκοι εκείνη την περίοδο στηρίζονταν σε πολύ μικρότερο βαθμό απ' ό,τι οι Βυζαντινοί σε αστικά κέντρα και μπορούσαν ευκολότερα να παραχωρήσουν μεγάλες εδαφικές εκτάσεις στον αντίπαλο χωρίς να υποστούν καταστροφές. Οι Βυζαντινοί αντίθετα στηρίζονταν περισσότερο σε πόλεις και μικρότερα αστικά κέντρα, τα οποία δεν μπορούσαν να θυσιάσουν το ίδιο εύκολα χωρίς να υποστούν σοβαρά οικονομικά και δημογραφικά πλήγματα. Αυτή η αδυναμία τους έγινε έκδηλη κατά το πέρας του στρατού

55. Διασώζονται ολόκληρα κεφάλαια στις βυζαντινές στρατιωτικές πραγματείες με τίτλους σχετικούς με «ανταρτοπόλεμο». Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ξεχωριστή πραγματεία του 10ου αιώνα *Περί παραδρομής Πολέμων* (*De velitatione bellica*), η οποία αναφέρεται εξ ολοκλήρου στην τέλεση μη τακτικών, ανορθόδοξων συγκρούσεων. Βλ. G. DENNIS, *Three Byzantine Military Treatises*, Washington, DC, 1985, 137-239.

του Φρειδερίκου Α΄ από τα βυζαντινά εδάφη και πιθανότατα ενίσχυσε την πεποίθηση στη Δύση ότι η κατάληψη του Βυζαντίου ήταν πολύ ευκολότερος στόχος απ' ό,τι η ανακατάληψη των Αγίων Τόπων.

Δεύτερον, αξίζει να σημειωθεί ότι οι πιο αξιόλογοι αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών, όπως ο Αλέξιος Α΄ και ο Μανουήλ Α΄ δεν είχαν να επιδείξουν ιδιαίτερες επιτυχίες έναντι δυτικού τύπου στρατευμάτων, κατά τη διάρκεια της βασιλείας τους. Αντίθετα, ο πρώτος υπέστη μία σειρά ταπεινωτικών ηττών που τον ανάγκασαν να καταφύγει, με επιτυχία, στις δοκιμασμένες τακτικές ανταρτοπολέμου. Η μεγάλη διαφορά ήταν ότι οι αυτοκράτορες αυτοί, εκτός από μία παγιωμένη και με ισχυρά ερείσματα στην πολιτική σκηνή του Βυζαντίου δυναστεία, διέθεταν και μία σειρά ικανότατων, φίλα προσκείμενων, αυλικών συγγραφέων και εγκωμιαστών που σε μεγάλο βαθμό διαμόρφωσαν και συνεχίζουν να επηρεάζουν την άποψη των μεταγενέστερων ερευνητών της περιόδου. Αντίθετα οι αυτοκράτορες του τελευταίου τετάρτου του 12ου αιώνα είχαν την «ατυχία» να έχουν απέναντί τους την πένα ενός εκ των ικανότατων και πλέον καταρτισμένων ιστοριογράφων που ανέδειξε το Βυζάντιο, γεγονός που επίσης διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τη σύγχρονη άποψη περί παρακμής και αποτυχημένης διακυβέρνησης.

Το πρόβλημα της εύκολης κατάρρευσης του Βυζαντίου στον στρατιωτικό τομέα είναι αρκετά σύνθετο και δεν μπορεί να απαντηθεί εύκολα. Δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι οι προαναφερθέντες Κομνηνοί αυτοκράτορες ευθύνονται σε μεγάλο βαθμό για αυτό. Ήταν αυτοί που άνοιξαν ουσιαστικά τις πύλες της αθρόας εγκατάστασης Λατίνων σε βυζαντινά εδάφη και της ανάπτυξης σχέσεων με τη Λατινική Δύση και Ανατολή σε όλα τα επίπεδα. Αυτό είχε κάποια αρχικά οφέλη για τους Βυζαντινούς, ιδιαίτερα σε στρατιωτικό επίπεδο, όμως στον αντίποδα φανέρωσε τις στρατιωτικές αδυναμίες και τα μειονεκτήματά τους, γεγονός που τους καθιστούσε εξαιρετικά εύάλωτους σε μία ενδεχόμενη στρατιωτική αναμέτρηση με δυτικού τύπου στρατεύματα.

Τρίτον, παρά τις υπερβολές των χρονικογράφων, γίνεται αντιληπτό ότι οι Βυζαντινοί στη συντριπτική πλειοψηφία των συγκρούσεων μειονεκτούσαν αριθμητικά (στις σοβαρότερες απαριθμήσεις τους που συμφωνούν με τις πληροφορίες και άλλων πηγών σχεδόν ποτέ δεν αναφέρονται αποσπάσματα περισσότερων από μερικές εκατοντάδες ανδρών).

Τέταρτον, τα βυζαντινά στρατεύματα έπασχαν από το χρόνιο πρόβλημα κάθε στρατού από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας: την έλλειψη ικανών ηγετών και αξιωματικών, η οποία αρκεί από μόνη της να καταστρέψει ακόμη και τον καλύτερα εκπαιδευμένο στρατό. Στο σημείο αυτό, οι απόψεις των χρονικογράφων δεν φαίνεται να απέχουν πολύ από την πραγματικότητα.

Τέλος, οφείλει να τονισθεί ότι ακόμη και την ύστατη ώρα τα βυζαντινά στρατεύματα όταν διοικούνταν από ικανούς αξιωματικούς και αναγκάζονταν να δώσουν μάχες σε ανοικτό πεδίο, μπορούσαν να αποβούν εξαιρετικά επικίνδυνα για τους δυτικούς αντιπάλους τους, όπως απέδειξαν η μάχη της Δημητρίτζας (7 Νοεμβρίου 1185) και κάποιες επιτυχίες απέναντι στους Σταυροφόρους. Παρά τους ισχυρισμούς των δυτικών χρονικογράφων, τα βυζαντινά στρατεύματα δεν αποτελούσαν τεράστιες ομάδες απόλεμων ανθρώπων οι οποίες σαρώνονταν από τους αντιπάλους τους σε κάθε μάχη. Αντίθετα, όπως διαπιστώνεται μέσα από την εμπεριστατωμένη μελέτη των ιδίων κειμένων, υπεύθυνος για την κατάρρευση του βυζαντινού στρατού ήταν ένας συνδυασμός πολλών παραγόντων, όπως η έλλειψη ικανής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας, οι μικροί αριθμοί του στρατεύματος, οι ταυτόχρονες επιθέσεις από πολλούς και διαφορετικής στρατιωτικής φιλοσοφίας αντιπάλους, η κακή οικονομική κατάσταση και η αποσταθεροποίηση των επαρχιών, καθώς και η αδυναμία του να προσαρμοστεί στις στρατιωτικές ανάγκες και απαιτήσεις της περιόδου. Όλοι αυτοί οι παράγοντες επέφεραν μία αναμενόμενη μείωση της μαχητικής αξίας και του ηθικού, προδιαγράφοντας και καθιστώντας αναπόφευκτη την καταστροφή του 1204.

THE BYZANTINE ARMY OF THE PERIOD OF THE ANGELI, ACCORDING TO THE
ACCOUNTS OF THE LATIN SOURCES

There is hardly any information available about the byzantine army under the dynasty of Angeli, about its numbers, composition and performance in battle. With the exception of Choniates no other byzantine gives any useful information. Under this prism the western European sources of the third and fourth crusades could provide valuable information, if properly read. Chronicles such as *Historia de expeditione Friderici imperatoris* and the *Historia Peregrinorum* from Germany and the *Itinerarium peregrinorum* and the *Estoire de la guerre sainte* of Ambroise from England together with the famous and much read chronicles of Robert Clari and Geoffroi Villehardouin from France give a very different account than usual about the true capabilities of the byzantine army on the eve of the fourth crusade.

The information derived from these sources picture a very grim situation for the byzantine state in general. The army was greatly outnumbered by its foes, without capable leadership and enough reserves to defend even the capital. Nevertheless, when properly handled it could still be a dangerous opponent for the superior crusader armies.

